

SZILÁGYI ISTVÁN BIZONYÁRA REGÉNYT ÍRT

hiszen sorsot ábrázol, meghatározott környezetben lejátszódó, emberi viszonyok között megvalósuló sorsot. Sorsregénye* mitologikusan zárt elrendeltségről beszél: az első pillanattól sejthetjük, hogy a bűn elnyeri méltó büntetését. Csak éppen azt nem tudjuk – hogyan. Az író végigkínazza olvasóit néhány száz oldalon, míg sikerül hősnőjét agyonveretnie egy rusnya vén tekergővel. Halálát látszólag rokanainak kapzsisága okozza, de persze nem erről van szó: életvitele, az a társadalom, amely belekényszerítette ebbe a sorsba, amely csak azért az övé, mert másképp nem is élhetne, eleve eldöntötte a dolgokat. Hogy a regény a sorsregény formájában valósult meg, ahhoz egyébként semmi köze sincs a hősnő illetén pusztulásának; ennek oka inkább az az írói babona, hogy a sors a halállal teljesedik be.

Holott a sors az étellel teljesedik be, s Szilágyi a sors-hordozó szerepet játszó életfeltételeket és az általuk determinált magatartásokat írja le. Vagyis megragad egy struktúrát, és azt nézi, hogy miképp funkcionálnak a struktúra hordozói. A téma tulajdonképpen majdnem közömbös írónk számára, ezért már-már gyanús szenvtelenséggel kénytelen leplezni feltörő sajnálkozását hősének kínlódása láttán. Az író azonban nem lehet szentimentális: regénye nem történetírás, nem az időben egymás után lejátszódó események – szomorú események – kronológiája. Szilágyi kiírta magából krónikusi hajlandóságait, de mint az igazi vezeklők, ő is kísértésért fohász-kodik. Am az írot csak önmaga kísértheti meg: Szilágyi is felidézi a Fejedelem szellemét (képét), a fejedelem képében az események, az egymásutánosság kísértését, hogy bebizonyíthassa: mást akar, másféle történelmet ír, legyőzi saját rémeit is.

Krónika helyett másfajta történelem? A Fejedelem képe a klisévé változott történelem szimbóluma: jelenléte meghatá-

* *Kő hull apadó kútba*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

rozsa Ilka magatartásformáit, azt is, ahogyan Ilka megoldja konfliktusait. A fejedelem a virtuálisan jelen való múlt, amely Ilka szerencsétlenségére mozdulatlanul tapad a mozdulatlan jelenhez. A múltnak csak ennyi értelme van; és ezért rettenetes a múltak súlya. Ha valóban elmúlt volna, ha valóban elporladt volna az események változásával, akkor csupán nosztalgiák kedélyes forrása lehetne. De jelen van: létrehozta azt a világot, amelyben Ilkának élnie adatott, és ez a világ képtelen széttörni az élet előre meghatározott kereteit.

Szilágyi kiválasztja a kelet-európai társadalom sajátos mozgásának egyik sajátos, de igen jellegzetes mozzanatát, belehelyez néhány embert, s minden különös szenvedélyesség, avagy meglepődés nélkül egyszerűen leírja azt. Nincsenek írói szenvedelmek, könnyek, mert a sorsleírás, a hős belső fejlődése helyett a struktúrában bábként rángatózó szereplőket látunk, akik nem találják egyéni arcukat, és kifejeznek valamit anélkül, hogy önmagukat fejeznék ki. Kínlódásuk anynyira determinált, hogy egyéni szenvedésük elveszti minden jelentőségét. Behelyettesíthetők. Akárki játszaná is a főszerepeket, mindenképpen úgy járna, ahogy Ilka és a többiek. Nevük azt a látszatot kelti, mintha saját maguk lennének, de nevük egyszerű konvenció: számozni is lehetne őket.

Az egyéni élet szakadatlan erőfeszítés, hogy a biológiailag megszabott időt társadalmilag értékessé tegyük. Ha a társadalom zárt és az életforma klisé csupán, akkor felülkerekedik a biológiai idő, és az életet tiszta vegetálássá, az élet elfogyasztásává változtatja. A vegetálásban a tárgyi világ is degenerálódik: a fogyasztást elősegítő, avagy gátló tárgyak elvesztik fényüket, nem ébresztenek örömet, habzsolásvágyat, esztétikai gyönyört, s még csak hasznosságuk sem emberi. Ahol nincs a tárgyaknak emberi csillogása, ott még a birtoklás sem emberi: nem azért van szükség valamire, hogy legyen, csak azért kellene a dolgok, hogy eltűnjenek, s a fogyasztó, a mindent felfaló szörny pillanatnyi szükségleteit kielégítsék.

Miféle világ az, amelyben a malacok – Ilka malacai – emberibbek, mint bárki más, ahol a halott az igazi ember, az élők pedig névvel bíró senkik? Írónk erre kíváncsi, erre a zárt, önmagába hajló világra. Két dolgot tud, amikor írni kezd: azt, hogy az úgynevezett közösség még csak illuzórikus közösségként sem fungál, az összetartozásnak még a látszata

sem létezik, a közösségi megnyilvánulásokból még a legegyszerűbb, a munka sem kapcsolja össze az embereket, és azt, hogy a magánélet, éppen azért, mert nem kapcsolódhat természetes szálakkal a közösséghez, pusztán biológiai vegetálássá süllyed. Az író ennyit tud, s azután játszani kezd; ó, nem valami vidám játékot, inkább afféle logikai játékról van szó, kockaépitményről, amely csak akkor állhat meg a lábán, ha minden elem a megfelelő helyre kerül.

Szilágyi két dologról tud, egy adott struktúra két meghatározó eleméről. Tud róluk – de nem mindig radikális ez a tudás: nem mindig szabadul meg az ábrázolás kísértésétől, Dénes felesége láttán például ellágyul: tehetetlen lénynek ábrázolja ugyan az asszonyt, de olyannak, aki szeretetének melegével valamiképp „kidomborítja” Ilka hidegségét, vagyis hamis síkra, az emberi érzelmek síkjára viszi át a kegyetlen képletét. Egy egészséges érzelmi életű lény megjelenése a színen nyilván még nem volna baj, csak éppen nem illik bele a képletbe: Szilágyi nem a pozitív és negatív hősök viszonyát ábrázolja, hanem lények determinált mozgását írja le egy meghatározott struktúrában. Ilka, mikor mint szexuális fogyasztásának tárgyát emeli be saját világába Dénest, nem érez, csak kíván, kívánságának kielégítésén túl Dénes pusztán munkaeszköz, aki – mondhatnánk, ami – szőlőjének megmunkálását szolgálja. Ilka és Dénes szexuális kapcsolatának leírásában nincsen semmi provokatív; szenttelen szavakat használ az író. Ám Dénes és hites felesége forró nemiségben őrzi az emberség látszatát. Pedig erre nincs szükség.

Mert nem arról van szó, hogy az ember miképp őrizheti meg ember voltát legalább a nemiségben. Az elidegenedés jelenségeinek leírása a regény tárgya lehetne ugyan, de nem az. Szilágyi az elidegenedett struktúrát írja le, amelyben az emberi érzelmek eleve lehetetlenek, mert olyan mértékben determináltak, hogy képtelenek spontánul megválasztani tárgyat, vagyis csak a struktúra logikájának megfelelően képesek működni, ami nyilván megsemmisíti lényüket. A nemiséget a struktúra abban az értelemben is felszámolja, hogy megszünteti mint a gyönyör forrását: egy funkció kényszerű ellátásává változtatja, a partnert pedig még csak nem is tárggyá, hanem tárgy nélküli nyersanyaggá fokozza le Szilágyi: így írja le Ilka és Dénes viszonyát, de Dénes felesége

éppen érzelmeivel és főképp nemiségével a leírt struktúrán kívülre kerül.

A következőképpen: fellazul a regény szerkezete, és olyan motívum kerül előtérbe – Ilka vezeklése és jótékonykodása –, amelynek semmi köze sincs az eredeti gondolathoz. Dénesnek pusztulnia kellett, mert megpróbált kilépni a számára kijelölt világból, Ilkának gyilkolnia kellett, mert a fogyasztás tárgya egyszerűen megsemmisül, de a vezeklésnek és jótékonykodásnak ebben a struktúrában nincs helye, hiszen a bűnös nem bűnhődik, mert nincs bűn sem. Második regény kezdődik: a lehetséges jóvátétel regénye. S furcsa módon most már az ítéletet végrehajtó vén tekergőnek is emberi (ördögi, tehát emberi) vonásokat tulajdonít az az író, aki világosan kimondta, hogy az emberi dolgokról beszél ezúttal. Bosszú, féltékenység, irigység, kapzsiság, megalázottság s más efféle nagyrealista kellékek vonulnak fel azon a terepen, amelyről már azt hittük, hogy az emberi érzelmek és magatartások eleve determinált vidéke.

És mégis: Szilágyi írt nálunk először „gondolati” regényt. Nem abban az értelemben, mintha elvont gondolatokat közölnének egymással hősei, avagy velünk az író – amikor így tesz, akkor ezt szintén lazaságnak érezzük –, hanem a megszerkesztettség, a végiggondolt szerkezet teszi regényét példaadóan egyedülállóvá nálunk. A forma itt végre teljesen tartalmi, s csak ott válik valamilyen külső burokká, ahol a szerző nem vállalja – merészségén megriadva – a hősök funkciókká váló „lefokozását”. Amikor Ilka csupán az adott struktúra egyik funkciója, akkor pontosan azt fejezi ki, aminek megnyilvánulása, tehát a gondolatot, amely előbb létezik, mint ő, mert a gondolat megértette azt a világot, amelyben Ilkák születnek, s Ilka nem tehet egyebet, csupán engedelmeskedni tud a nála erősebbnek.

Nem etikai kérdés ez, nem valamiféle tehetetlen beletörődés a helyzetbe. Ilka egyszerűen nem lázadhat, mert legfeljebb egy másik, az övével teljesen azonos helyzetbe léphetne át. Legfeljebb elutazhatna, amint ezt Dénes akarja; de mindenki nem utazhat el, maradnak hát a helyzetek és a funkciókká változott emberek. Az elutazás – kivételesség, de a kivételességet megszünteti az átlag, a törvényszerű. Héroszok csak kivételes közösségben születnek; Szilágyi közös-

ségmodelljében átlagemberek mozognak, cselekvéseik átlagcselekvések még akkor is, ha szerfelett különös dolgokat tesznek.

A különös jelző talán frivolnak tűnik, hiszen végül is Ilka megölte szeretőjét, s ez bizonyára több mint szokványos, avagy átlagtett. De nincs abszurdabb dolog az átlagcselekvésnél, ha kiszabadul az átlagmentalitás ellenőrzése alól. Avagy nem volna különös, ha a munkával kapcsolatos magatartást az átlagmentalitás ellenőrzése alól kivonva, az ösztönökre bízánk az életforma megválasztását? Az életvitelt érzelmi reakciók határoznák meg, az egymást keresztező egyéni cselekvések kölcsönösen lerontanák egymás hatékonyságát, az emberek közötti viszonyokban szabadon érvényesülnének a biológiai törvények. Az átlagcselekvés különös formákban nyilvánulna meg, amint a csoportcselekvés is különös formákban valósul meg, amikor adott társadalmi struktúra a csoportérdekeket a kiegyenlítődés minden esélye nélkül állítja szembe, és az uralomért folytatott harc megsemmisíti még az élet megőrzésének osztársadalmi érdekét is.

Ilka megszabadult az átlagmentalitás nyűgétől, de annak ellenőrzésétől is, ám semmilyen lehetőség sem volt jobbat választani; világa belekorbácsolta a magánéletbe, anélkül, hogy a közösséghez akár a legkisebb csatornát biztosította volna. Magánélete eltorzult, mert saját magának elfogyasztásán kívül semmilyen célja sem maradt. Atomizáló erők részeire szaggatják társadalmát, és a torz viszonyok mindent szembefordítanak saját lényegével. A természetes kapcsolatok felbomlása értelmetlenné teszi a fogyasztást, a nyelv használatát is. A mindennapi nyelv tárgyiassága, illetve a mondatok ítéletekké szerveződése is megszűnik.

Szilágyi nyelve ezt a helyzetet fejezi ki, tehát bizonyos értelemben regényének tárgya maga a nyelv. Bodor Ádám novellái mellett az *Üllő*, *dobszó*, *harangban*, majd ebben a regényben találkozunk leginkább ilyen törekvéssel: mondatokkal, illetve a mondatszerkesztés sajátosságaival ábrázolni azt, ami a nyelvben a világ kifejeződéseként óhatatlanul jelen van. A nyelvhez képest a cselekmény másodlagos jelentőségűvé válik, és a téma közvetlenül a nyelvi viszonyokban mint a viszonyok következménye jelentkezik. A téma tehát nem ürügy többé, nem valamilyen rejtett tartalom hordozója, hanem közvetlen nyelvi megnyilvánulásában maga a tartalom, amely mindenekelőtt nyelvi forma. A forma és tartalom

kettőssége, különbözősége abból az igényből származott, hogy az irodalom a realitást kívánja művészi formában *ábrázolni*. Ebben az esetben a nyelv pusztán technikai segédeszköz, amely az úgynevezett forma részeként a tartalom – a realitás – minél pontosabb leírására szolgál. Tartalom és forma viszonya újabb viszonydzsungelt szül: a tartalom és valóság viszonyát, a tartalom és nyelv viszonyát, a forma és nyelv viszonyát, a forma művésziességének és az ábrázolt valóság viszonyát. Most más, hasonló törekvésekkel párhuzamosan kísérlet játszódik le, hogy a nyelv ne csupán az eszköz szerepét játssza, hanem képessé váljon a benne szükségképpen kifejeződők leírására. A kísérletben a nyelv önmagát vizsgálja, a téma lényegében az a *közvetettség*, amely a nyelvet mint információhordozót és a nyelvet mint sajátos logikával rendelkező „tényt” összekapcsolja.

Szilágyi nyelve helyzetet ír le, tehát kerüli az események ábrázolásához gyakorta használt jelzőket, illetve a jelzőkben rejlő értékelést. A jelzők viszonylagosan kevés száma miatt ez a mondat az alany–állítmány viszonyát jobbra közvetlen formában tartalmazza, közelebb a logikai alany–állítmány viszonyhoz, mint az irodalminak nevezett nyelv. Így bizonyos értelemben közel kerül a tárgyakat, illetve a tárgyak tulajdonságait közvetlen kapcsolatba hozó köznyelvhez. De a köznyelv előszeretettel helyettesíti a tárgyra vonatkozó állításokat és érzelmi reakciókat kifejező jelzőkkel, s ezért a tárgyak objektív leírása helyett a tárgyak értékelését kapjuk. Szerzőnk nyelvében az ilyen érzelmi mozzanatoknak kicsiny szerepük van, inkább a tárgyaik felsorolása szolgálja elképzeléseit. A tárgyak egymásmellettsége kiküszöböli az érték-hierarchiát, minden dolog egyformán jelentős, avagy ami ugyanaz: egyformán jelentéktelen. Az alany eljelentéktelenedése következtében Ilka, mint a regény alanya, amolyan „központi” alanyként dicsőülne meg, ha a jelentéktelenségükben körülötte szorongó tárgyak nem lazítanák fel az ő körvonalait is. Ilkának nincsenek tárgyai, mert nincs emberi viszonya tárgyaival; birtoka, a határozatlanul körülötte lebegő tárgyak halmaza, a használatra készen álló tárgyaké. Ilka elsorvasztja a tárgyakat azzal, hogy nem viszonyul hozzájuk, de a tárgyak is elfogyasztják Ilkát, mert nem tanúsítanak ellenállást, és passzívan, élettelenül adják oda magukat.

Ilka érzelmei szintén tárgyak; a mondatokban pontosan úgy az alany formájában jelentkeznek, mint a külső idegen vagy legalábbis közös tárgyak. Fellazulásuk folyamata ugyanúgy megy végbe, mint azoké, és Ilka fellazulása saját érzelmeinek közömbössége, külsődleges volta miatt szintén elkerülhetetlen. Ebben az egyetemes tárgyvesztésben rémlik fel a Szituáció: közvetlenül nyilván nem írható le, hiszen egy ilyen leírás már nem lehet írói feladat, mint ahogy tiszta állapotban ez a helyzet nem is létezik. Az írói invenció egy olyan nyelvben mutatkozik meg, amellyel ezt a nemlétezőt ábrázolja. Empirikusan tanulmányozni nem lehet a nemlétezőt, legfeljebb elméleti modelljét lehet kialakítani; az író viszont képes arra – mert erre nyelve képessé teszi –, hogy a Helyzet teóriája helyett a helyzetet funkcionáló realitásként kezelje.

Újdonsággal találkozunk ebben a regényben, nem csoda hát, hogy az eddig megjelent bírálatok igyekeznek dekódolni az írás „mondanivalóit”. A fentiekben nem kívántunk ellentmondani e kísérleteknek, szándékunk szerint azonban a dekódolás *mellett* azt a feladatot szerettük volna elvégezni, amelynek megoldására az eddigi kritikák nem vállalkoztak: szociológiailag kívántuk megközelíteni Szilágyi István regényét. S közben meghatva figyeltük az olvasó reagálását: a regény tömegsikerét. Ilyen típusú írásnál erre nem számítottunk, tehát valamiképp ideje annak is, hogy dekódoljuk véleményünket az olvasóról, aki a róla alkotott ilyen vagy olyan elképzelésektől függetlenül – olvas.

1975